

HAYVANLAR ÜZERİNE DÜŞÜNMEK: ALTERNATİF BİR PARADİGMA THINKING ON ANIMALS: AN ALTERNATIVE PARADIGM

Mehmet SÜMER

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

msumer@adiyaman.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3948-7333>

ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi | ETU Journal of Social Sciences Institute
S.13, Ekim| October 2021, Erzurum
e-ISSN: 2717 - 8706

Makale Türü | Article Types : Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received Date : 28.06.2021
Kabul Tarihi | Accepted Date : 21.09.2021
Sayfa | Pages : 107-121
 : <http://dx.doi.org/10.29157/etusbed.958433>

<https://dergipark.org.tr/etusbed>

This article was checked by

 iThenticate

HAYVANLAR ÜZERİNE DÜŞÜNMEK: ALTERNATİF BİR PARADİGMA

Mehmet SÜMER

ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), S. 13, Ekim 2021, Sayfa: 107-121

ÖZ

Hayvan çalışmaları son yıllarda sosyal bilimlere yeni bir perspektif sunmaktadır. Bu yeni perspektif, temelde hümanizm çağının bittiği ve posthümanizm çağının başladığını öne sürmekte ve artık insanın bir ölçüt olarak alınmasının doğaya ve evrene verdiği zararların bu yeni perspektifle telafisini amaçlamaktadır. Hayvanlarla ilgili birikimi insanın merkezde olmadığı bir bakış açısıyla yeniden değerlendiren hayvan çalışmaları, hayvanların bağımsız özneler olarak kabul edilmesini arzulamaktadır. Yüzyıllar boyunca insanın tahakkümü altında ve her türlü kötü muameleye maruz kalan hayvanlar kültürel çalışmalarda da görünmezleştirilmiştir. Hayvanlar yaşadığımız doğanın bir parçası ve evren üzerinde insan kadar hak sahibi varlıklar olmasına rağmen hakları ihmal edilmiş, sanayi ve teknoloji ilerledikçe de daha fazla baskıya uğramışlardır. Bu makalede, hayvanlara karşı son derece olumsuz tecrübeler içeren Batı modernleşme sürecine bir tepki olarak ortaya çıkan hayvan çalışmalarının Doğu düşünüşü içinde alternatif bir bakış açısıyla nasıl değerlendirilebileceği tartışılmaktadır. Böylece Batı düşünüşü için yeni bir perspektif sunan hayvan çalışmalarının Doğu-İslam düşünüşü içerisinde alternatif bir paradigma olarak işlenmesinin imkânları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hayvan çalışmaları, insan, hayvan, insanmerkezcilik, eşref-i mahlûkat.

THINKING ON ANIMALS: AN ALTERNATIVE PARADIGM

ABSTRACT

Animal studies are giving a new perspective to the social sciences in recent years. This new perspective basically argues that the age of humanism has ended and the posthumanist age has started, and by this new perspective it aims to recover the damages that humans gave to the nature and the universe. Animal studies, which re-examine the cultural accumulation about animals with a non-human centered point of view, desire the acceptance of animals as independent subjects. Animals who have been subjected to all kind of maltreatment under the domination of humans for centuries are also disappeared in the cultural studies. Despite they are a part of the nature we live in and have rights on the universe as well as humans, their rights have been neglected, and they suffered oppression increasingly parallel to the development of industry and technology. In this paper, it is discussed how animal studies, which emerged as a reaction to the Western modernization process that contains extremely negative experiences against animals, can be evaluated with an alternative point of view in Eastern thinking. Thus, the potentialities of animal studies, which present a new perspective to Western thinking, as an alternative paradigm within Eastern-Islamic thinking are discussed.

Keywords: Animal studies, human, animal, anthropocentrism, the noblest of all creatures.

Giriş

Hayvanlar, evreni birlikte paylaştığımız, doğalarının verdiği imkân ve kısıtlılıklar içinde çoğunlukla insan tahakkümü altında olumsuz muamelelere maruz bırakılan 'öteki' canlılar. Kültür üretme ve bunu kayıt altına alarak sonraki zamanlara aktarabilme yeteneğine sahip insanın, tarih boyunca ürettiği düşünce ve sanatın hayvanlarla düşünerek ve onlar üzerinden kurgulanmış kısmının ne büyük bir yekûn tuttuğu düşünülürse hayvanların insana düşünce üretme sürecinde sunduğu olanakların büyüklüğü de fark edilebilir. Mitlerin, masalların, destanların, fablların ve alegorik hikâyelerin yanı sıra kültürün neredeyse bütün ürünlerine serpilmiş hayvan temsillerinin yaygınlığı bunu göstermektedir. Fakat bütün bu düşünce ve sanatın hayvanları konu edinirken bile insanmerkezli olduğu, hayvanları insani olanın simge veya metaforları olarak kullandığına bakılırsa kendi varlıklarıyla hayvanların ne kadar kenara itildikleri de daha açık anlaşılır.

Hayvanlar üzerine düşünmek yeni bir olgu değil. Felsefenin en eski kayıtlarından, Platon'dan, Aristoteles'den bugüne kadar pek çok düşünürün hayvanlar üzerine oldukça fazla metinleri var. Hayvanların ya ontolojik veya etik bir mesele olarak tartışıldığı bütün bu metinler, hayvanı konu edinirken daha çok onu insandan farklılaşan, insanın taşıdığı yeteneklerden mahrumiyetleri ile tanımlamakta ve böylece hayvanlar, insan norm kabul edilerek değerlendirilmektedir. Örneğin Aristoteles, *Politika*'da hayvanlar ile insanlar arasındaki farklar konusunda çok bilinen bir pasajda şöyle demektedir:

İnsan diğer canlılardan farklı olarak sürü halinde yaşayan politik bir hayvandır. Doğanın hiçbir şeyi boşuna yaratmadığını defalarca söylemişizdir, insanın politik bir hayvan olabilmesi için diğer tüm hayvanlar arasında sadece ona konuşma yeteneği verilmiştir. Konuşmak ve ses çıkarmak çok farklı şeylerdir. Diğer hayvanlar da ses çıkarırlar ve bu sayede bir şeyden keyif aldıklarını ya da acı çektiklerini gösterirler. Evet gerçekten de bazı hayvanlar doğaları gereği hem keyif alırlar hem acı çekerler hem de bu duygularını gösterirler. Ancak dil yararlı ve zararlıyı, doğru ve yanlış olanı ifade etmeye yarar. İnsan ve diğer hayvanlar arasındaki en büyük fark da insanların doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü ayırt edebilmeleridir (Aristoteles, 2017: 26-27).

Aristoteles'in bu görüşleri bugünden bakıldığında hayvan sorusunu açıklamak için yeterli değil, ama kabul etmek gerekir ki kendisinden yüzyıllar sonra varılan noktadan da daha ileridedir. İnsanın da bir hayvan olduğunu söylerken yahut hayvanların da bir şeyden keyif ve acı duyabildiklerini ve bunu gösterebildiklerini ifade ederken aslında hayvanlarla ilgili çok daha sonra dahi tartışılan bazı meselelere çok önceden açıklık getirdiği anlaşılır. Düşüncenin

neredeysse bütün alanlarında olduğu gibi bu meselede de öncü görüşler ortaya koyan Aristoteles, aynı zamanda felsefe tarihinde hayvan sorusunu bağımsız bir soru olarak ortaya koyan ilk filozof hüviyetiyle de zoolojiyi doğa bilimlerinin uzantısı olmaktan çıkarıp bağımsızlaştırmıştır (Yücefer, 2015: 197-198). Hayvan üzerine ilk defa geniş boyutlu düşünen bir filozof olarak Aristoteles'in ortaya koyduğu düşünceler, temelde onun hiyerarşik toplum tasavvurundan bağımsız değildir. Bazı insanların doğalarından kaynaklanan bazı vasıfları nedeniyle köle, bazılarının da efendi olduğuna inanan Aristoteles, hayvanların da insanlardan aşağı ve insanın hizmetine sunulmuş bir tür olduğunu savunur. Onun ortaya koyduğu bu anlayış gerek Doğu'da ve gerek Batı'da uzun yüzyıllar hâkim görüşü temsil eder. Her ne kadar Aristoteles'in görüşleri bugün antroposantrik ve hiyerarşik doğa ve toplum düşüncesinin tipik bir temsilcisi olarak nitelendirilse de modern dünyanın hayvanlara karşı işlediği cürümleri Descartes kadar meşrulaştırıcı olduğu da ileri sürülemez. Aristoteles'ten yaklaşık iki bin yıl sonra gelen ve modern felsefenin kurucusu kabul edilen Descartes, modern insanın hayvanlara karşı kitlesel olarak işlediği zulümlerin de temelini atan fikirler ortaya koyar. Nitekim *Yöntem Üzerine Konuşma*'nın hayvanlarla ilgili bir pasajında şöyle denir:

Eğer dış görünüşü ve her bir parçası bir maymuna ya da akıl sahibi olmayan bir başka hayvana tıpatıp benzeyen makineler olsaydı, onların bu hayvanlarla aynı yaradılıştta olmadıklarını asla fark etmeyecektik (Descartes, 2019: 101).

Bu ifadelerden de açıkça anlaşıldığı gibi Descartes'a göre hayvanlar her ne kadar organları olan canlı yaratıklar olsa da bilinçten mahrum oldukları için aslında birer otomattan farksızdırlar. Tıpkı bir saat gibi bazı mekanik ilkelere tâbidirler ve bu nedenle hissetmez, acı duymazlar. Böylece Descartes, hayvanları ahlâkın alanından çıkarmakta ve onlara karşı bir yükümlülüğümüz olduğunu reddetmektedir. Aynı zamanda onların acı çekmediklerini iddia ederek de onlara karşı işlenecek her türden şiddetin önünü açmaktadır. Özellikle bilim insanlarının hayvanlara karşı her türden eylemine meşruiyet getiren bu görüşler nedeniyle canlı hayvanlar üzerinde deney yapmak Avrupa'da bu dönemde yaygınlaşır. Bilim insanları, Descartes'ın görüşleri sayesinde canlı hayvanlar üzerinde deney yapmak konusunda yaşayabilecekleri tereddütlerden kurtulmuşlardır. Descartes'ın kendisi de anatomi bilgisini geliştirmek için canlı hayvanların içini açıyordu. O zamanlar anestezinin de olmadığı düşünülürse bu hayvanların ne acılar çektikleri anlaşılabilir. Nitekim Peter Singer'ın aktardığı 17. yüzyıla ait bir anıda bu korkunçluğun boyutları daha iyi anlaşılmaktadır:

Büyük bir kayıtsızlıkla köpekleri dövüyorlardı ve acı çektiklerini düşünerek bu hayvanlara acıyanlarla alay ediyorlardı. Hayvanların birer saat olduğunu, vurulunca çıkardıkları sesin temas edilen küçük zembereğin sesi olduğunu ama vücudun genelinde hiçbir hissin olmadığını söylüyorlardı. Zavallı hayvanları her bir ayaklarından tahta panolara çiviliyorlar, sonra bıçakla içlerini açarak önemli bir tartışma konusu olan kan dolaşımını inceliyorlardı (Singer, 2018: 307).

Felsefenin bu iki büyük temsilcisinin hayvanlarla ilgili birbirine uymayan ve insanların hayvanlara muamelesinde de kritik değişmelere sebep olan düşüncelerinde temelde odaklandıkları nokta, insana kıyasla hayvanların sahip olmadığı varsayılan yetenekleridir. Yani hayvanlar konuşabilir mi, acı çekebilir mi veya daha sonra çeşitlenecek bu soru düzenine göre giyinebilir mi, utanabilir mi, kültür üretebilir mi gibi sorular eklenir. Bu sorular arasında hiç şüphesiz en dikkate değer olanı acı çekip çekmedikleri sorusudur. Nitekim hayvan hakları üzerine yazan pek çok kişinin büyük bir takdirle döndüğü yararlılık okulunun kurucusu Jeremy Bentham, bu soruların doğru sorular olmadığını şöyle ifade eder: “Sormamız gereken soru, ‘Akıl yürütebiliyorlar mı?’ ya da ‘Konuşabiliyorlar mı?’ değil, ‘Acı çekebiliyorlar mı?’ olmalıdır.” (Singer, 2018: 54). Bu soruya akli başında, sağduyu sahibi kimsenin “hayır” cevabı verebileceği düşünülemez. Nitekim Peter Singer’ın da ifade ettiği gibi, hayvanların birer otomat olduğunu iddia etmesine karşın Descartes’ın yaşadığı dönemde ve bugün yaşayan birçok insan için, örneğin anestezi uygulanmamış bir köpeğin karnına bir bıçak sapladığınızda hayvanın acı hissettiği apaçık bir gerçektir (Singer, 2018: 57).

Descartes’tan Kant, Nietzsche, Freud, Heidegger ve Levinas’a kadar hayvanlarla ilgili değişik görüşler ortaya koyan filozofların bu konuyla uzun boylu uğraştıkları görülür. Bunlar üzerinde ayrı ayrı durmaya imkân yoktur. Ama 20. yüzyılın ikinci yarısında Deleuze, Peter Singer, Tom Regan, Derrida ve Donna Haraway gibi filozoflara kadar bu meselenin klasik felsefenin insanmerkezci çerçevesi dışına çıktığı da söylenemez. Özellikle son on yıllarda gelişen yeni yaklaşımlar, hayvanların tıpkı Batı-merkezci, beyaz-merkezci ve erkek-merkezci düşünce gelenekleri gibi insan-merkezci düşünce geleneği içinde türcü, ötekileştirici bir yaklaşımla ele alındığını ortaya koyarak hayvanlar üzerinde yeniden düşünme fırsatı sağladı. Hayvan çalışmaları olarak nitelendirilen bu yeni yaklaşımlar, düşünce gelenekleri içinde hayvanların nasıl temsil edildiğini ve nasıl algılandığını araştırarak onları şiddete ve kötü muameleye maruz bırakan düşünce sistemlerini ifşa etme çabasıdadır. Bu bakımdan hayvan çalışmalarının amacı, kökleri yüzyıllara dayanan insan-

merkezciliğe (*anthropocentrism*) karşı çıkararak insanın her şeyin ölçüsü olmadığını ortaya koymak, haksızlığa uğrayan veya ihmal edilenleri gün ışığına çıkarmaktır. Böylece Derek Ryan'ın ifadesiyle "geçmişin felsefi modellerini istikrarsızlaştırırken, aynı zamanda alternatif düşünce modelleri yaratmaktadır." (Ryan, 2019: 32).

1. Teşrih Masasındaki İnsan

Doğanın ve hayvanların yüzyıllar içinde algılanış biçimi ve gördükleri muamele, temelde insanın evrendeki konumlanışıyla ilişkilidir. İnsanın evrendeki konumu, bütün dinlerde ve kültürlerde problematiktir ve toplumların tarihî süreç içinde geçirdikleri değişimlere bağlı olarak insanın konumu da değişmiştir. Fakat ana hatlarıyla insanın doğa ve metafizik âlem karşısında yüzyıllar içinde değişen konumu, insanın doğa ve metafizik âlemle yaşadığı mücadele içinde şekillenmiştir. Orta çağ'ın sonunu hazırlayan hümanist hareketten 20. yüzyılın ortasına kadarki insanlık tarihi, insanın evren içindeki merkezî konumuna ve bedensel varlığının önemine odaklanan bir savaştır. Bu savaşın ilk yarısı insan ile metafizik âlem arasında, ikinci yarısı ise insan ile doğa arasında yaşanır. İlk dönemde doğanın ve diğer canlıların yeri daha çok argüman sağlamak üzere çağrılan tarafsız veya araçsal bir konumda görülür. Orta çağ'ın bitişini müjdeleyen Rabelais, Montaigne, Bacon ve Descartes gibi düşünürlerin temel mücadelesi metafizik âlem karşısında horlanan insana gerçek değerini vermek olarak nitelenebilir. Nitekim Burckhardt'a göre Rönesans ve hümanizm, eleştirici aklın Orta çağ dogmalarına ve kilise otoritesine; bedenin ruha ve insanın madde dünyasını ve kendisini inkâra karşı; zaman ve mekânın ve yeryüzünün cennete karşı açtığı bir savaş ve kendisini kabul ettirme mücadelesidir (akt: Kantarcıoğlu, 2009: 48). Bu bakımdan daha 12. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadarki Batı tarihi aslında bir bakıma dünyevi insanın giderek merkeze kaydığı bir tarih olarak da okunabilir. Hümanizm, klasisizm, romantisizm gibi sanat akımları ile cumhuriyetçilik, sosyalizm ve demokrasi gibi toplumsal akımların hepsini insanın evren içindeki konumunu güçlendiren hareketler olarak yorumlamak mümkündür. Ama bir kere metafizik âlem karşısındaki savaş kazanıldıktan sonra sıra doğaya ve diğer canlılara tahakküm etmeye gelmişti.

Kuşkusuz gerek metafizik âlem karşısında veya gerek doğa karşısında insanın varlığını yüceltmeye çalışan bütün düşünürlerin hayvanlarla ilgili görüşlerinde de aynı pozisyonda oldukları söylenemez. Örneğin hümanizmin ve Rönesans'ın yerleşmesi yolunda gösterdikleri çabayla daima saygı gören iki büyük düşünür olarak Montaigne ile Descartes'ın insana ve insan aklına yaptıkları vurgu ortak görünse bile hayvanlarla ilgili düşünceleri pek de

birbirine yakın değildir. Montaigne, “Raymond Sebond’a Övgü” başlıklı denemesinde, hayvanların bizim yeteneklerimizin çok ötesinde başka yetenekleri olduğunu, insanın onların bu yeteneklerini hayal bile edemeyeceğini, ama insanın sadece aptalca bir gurur ve dik kafalılık sebebiyle kendisini hayvanlardan önde gördüğünü ve onlardan ayırdığını ileri sürer. Montaigne’e göre hayvanlarla bizim aramızda iletişimi engelleyen kusur, onlar kadar bizden de kaynaklanıyor olabilir. Çünkü biz de onları, onların bizi anlayamadıklarından daha fazla anlayamıyoruz (Montaigne, 2019: 151-160). Oysa yukarıda gösterdiğim gibi Descartes, bu meselede kendisinden yaklaşık yarım asır önce yaşamış olan Montaigne bir yana yaklaşık iki bin yıl önce yaşamış olan Aristoteles’in de gerisine düşmektedir. Bu açıdan insan-hayvan ilişkisinde asıl kırılma noktasının 17. yüzyılda Kartezyen felsefeyle yaşandığı söylenebilir. Hatta bu yüzyıllarda Katolik ruhban sınıfı da bu felsefeyi ve hayvan-makine tezini benimsemiştir. Öyle ki çok geçmeden Montaigne dahi geçmişte hayvanlara karşı yumuşak, saygılı davranmayı ve bunun genel bir insanlık görevi olduğunu telkin ettiği için kendini suçlu sandalyesinde bulmuştur (Pinguet, 2009: 76-77). Böylece insanın hümanizmle beraber kazandığı değer, bu dönemde köklü bir değişime uğratılarak tamamen profanlaştırılmış ve hayvanlara karşı merhametsiz bir anlayışa dönüştürülmüştür. Diğer bir deyişle insanın metafizik âlem karşısında kazandığı savaş, bu yıllardan itibaren başka türlü bir güç arayışına, yani doğaya ve diğer türlere yönelik sınır tanımaz bir tahakküme dönüşmeye başlamıştır. Tahtından indirilen Tanrı’nın yerine çok geçmeden insan kurulmuş, kutsallığın kaynağı olan dinin yerini de “kutsallaştırılmış” bilimin alması kaçınılmaz olmuştur.

Bugün hayvan kuramı açısından bakıldığında bütün bu çağlar antroposantrik olmak bakımından birbirlerinden pek farklı görülmez. En eski filozofların düşüncelerinden 20. yüzyılın düşünürlerine kadar bütün insanlık tarihini baştan başa kuşatan insanmerkezcilik değişmeden devam eder. Fakat bütün bu yüzyıllarda insanın konumunun ve insanın diğer türlerle ilişkisinin amaç ve araçları bakımından aynı olduğu da ileri sürülemez. “Sözgelimi tarım ve çiftçilik pratiklerinin tarihi bundan neredeyse on beş bin yıl öncesine uzanırken, hayvanların bilimsel deneylerde sistematik bir biçimde kobay olarak kullanılmasının tarihi çok daha kısadır. Benzer bir şekilde, insanlar çok uzun zamandır hayvan eti yiyor olsalar da endüstriyel hayvancılık tesislerinin tarihi bir asrı geçmez.” (Koyuncu, 2015: 87). Dolayısıyla temelde insanmerkezcilik bakımından bu uzun tarihin değişmeden sürdüğü düşünülse de aslında modern insanın ortaya çıkışından itibaren insan ve insan olmayan hayvanların

ilişkilerinin kökten bir değişmeye uğradığı da açıktır. Eskiden hayvanlara karşı işlenen tekil suçlar, endüstri çağının başlamasıyla birlikte kitlesel ve sıradan bir uygulamaya dönüşmüştür. Artık hayvanlar doğadan alınarak değil, sınai çiftliklerde doğanın kanunlarını zorlayan yapay ortamlarda kitlesel biçimde üretilerek kullanılmakta ve bu faaliyetlerde hayvanlara karşı hiçbir sorumluluk hissedilmemektedir.

Böylece aslında insanı horlayan uzun Orta çağ tarihine karşı bir başkaldırı olan hümanizm ve Rönesans hareketleri bir taraftan insanı yücelten ve insani değerlere önem atfeden bir süreci başlatsa da diğer taraftan doğaya karşı da sınırsız bir sömürünün kapısını aralamış olur. Çünkü insan, metafizik âlemlerle bağlarını kopararak her şeyi dünya düzeni içinde düşünmeye başlamış ve her şeyin ancak bilimsel bir nedenle açıklanabileceğine sonsuz iman etmiştir. Bu düzenin anahtarı da akıl (*ratio*) sahibi yegâne mahlûk olduğuna inanılan insanın eline verilmiştir. Öyleyse yeni düzenin tanrısı bizzat insan olmuş ve o, doğadaki her şeyi insanlığın ortak yararı olduğuna inandığı “bilim” için kullanmaya izinli sayılmıştır. Seyyid Hüseyin Nasr’ın ifadesiyle insanın “tabiatın gözcüsü, bekçisi olması” düşüncesinin yerine “tabiata hâkim olma” fikri oturtulmuş ve doğaya ve hayvanlara karşı bugüne kadar süren bir bunalıma kapı açılmıştır (Nasr, 2019: 22).

Diğer taraftan Sigmund Freud gibi bazı düşünürler ise bu süreci aslında insanın tanrısallaşması olarak değil de tam aksine insanın yaratılışı itibarıyla göklere değil yeryüzüne bağlı olduğunun anlaşılması ve böylelikle “insanın evrensel narsisizmi”ne vurulmuş bir darbe olarak yorumlamaktadır. Zira Freud’a göre bu süreç, Tanrı’nın seçilmiş mahlûku olarak insanın evrenin merkezinde olduğu yanılığısına son vermiştir. Kuşkusuz bu birdenbire ve tek seferde olmuş değildir. Freud’a göre insanlık tarihi boyunca insanların evrensel narsisizmine üç büyük darbe indirilmiştir. Birincisi, 16. yüzyılda Kopernik’in dünyanın evrenin merkezi olmadığını, dolayısıyla insan türünün evrenin merkezinde olmadığını ilan eden “kozmozolojik” devrimidir. İkincisi, Darwin’in evrim teorisiyle ortaya koyduğu insanın hayvanlardan farklı veya üstün olmadığını ortaya koyan “biyolojik” atılımıdır. Üçüncüsü ise Freud’un kendisinin ortaya koyduğu insanın aslında aklına hâkim olmadığını, aklın gerçekte bilinçaltı zihinsel süreçlerde temellenen bir dürtüler labirenti olduğunu gösteren “psikolojik” atılımıdır (Freud, 2000: 92-102; Ryan, 2019: 41).

Öyle anlaşıyor ki Freud, insanı Tanrı’nın muhatabı ve seçkin mahlûku sayan dinlerin saf dışı bırakılması demek olan bu süreci, konumu sarsılmış insanın diğer canlılarla doğa içinde ortak yaşayan bir tür olduğu idrakine

varması biçiminde yorumluyor. Bu yoruma göre insan aslında yetkisini hiçbir metafizik güçten almayan herhangi bir canlı statüsüne gerilemiştir.

Teorik olarak doğru gibi görünen bu yorumun gerçekte hiç de böyle sonuçlar üretmediği ortadadır. Metafizik bağlarından sıyrılmış insanın yüzyıllar içinde kökleşmiş insanmerkezciliği terk ederek öteki canlılarla eşit bir statüye gerilemesi beklenirken tam aksine dinlerin insana yüklediği sorumluluk duygusundan da kurtularak büsbütün sınırsız bir sömürüye kalktığı tarihen sabittir. Hiçbir çağda, insanın bugün gerek yiyecek gerek tüketim veya gerekse ilaçlama, kozmetik gibi dolaylı yollardan ölümüne sebep olduğu kadar hayvanın öldürüldüğü görülmemiştir. Bu bakımdan Freud'un deyişiyle "evrensel narsisizmi" sarsılan insanın, doğayla ve hayvanlarla daha uyumlu bir yaşamın yolunu araması gerekirken doğaya ve hayvanlara karşı görülmemiş bir zorbalığa kalkışması belki de yine Freud psikolojisi içinde başka bir kavramla ifade edilmelidir.

Burada akla şöyle bir soru gelmektedir: Orta çağ düşüncesi bir taraftan insanı horlarken diğer taraftan nasıl olur da onu evrenin merkezi olan üstün bir yaratık sayabilir? Bu iki sav arasında bir paradoks olduğu açık. Yani bir taraftan aşağılanan, diğer taraftan evrenin merkezi olarak yüceltilen insan. Orta çağ düşüncesi bu paradoksu insanı iki yönlü bir varlık olarak yorumlamak suretiyle aşmaktadır. İnsan, bu düşünceye göre ruh ve bedenden oluşmaktadır ve evrenin merkezi olan insanın ruhsal varlığıdır. Oysa insanın bedeni onu bu yüceliğe erişmekten alıkoyan süflî bir şeydir. Bu nedenle ruhî yüceliğe erişmek için beden horlanması, cezalandırılması ve aşılması gerekir. Hümanist felsefenin asıl mücadelesi bu ikiliği ortadan kaldırarak insanın maddî varlığını yüceltmek olmuştur. Aynı süreçte insan aklının öneminin vurgulandığı ve metafizikten bağımsız bir bilimin de geliştiğini görürüz. Böylece seküler bilimin gelişmesi aslında soyut değerinden arındırılmış bir insan anlayışının ortaya çıkmasına sebep olur. İşte Kopernik'in, Darwin'in ve Freud'un ortaya koydukları insan, bu soyut ve metafizik değerinden soyutlanmış dünyevi insandır. Yoksa hayvan çalışmalarının amaçladığı biçimde bu bilim insanlarının tezlerinde, insanmerkezciliği aşarak hayvanlara karşı bir duygudaşlığın geliştiği ve onların hayat haklarına önem verildiği savunulamaz. Nitekim Nasr, Kopernik devriminin görünüşte insanın kâinata tuttuğu yerin hiç de önemli olmadığını söylerken, daha derin bir düzlemde, antropomorfizm yönündeki eğilimleri ve Prometheusçu başkaldırıcıyı desteklediğini söyler (Nasr, 2019: 83). Yine bu konuda en çok soru işareti doğuracak Darwin'i düşündüğümüzde de aslında onun evrim teorisi, insanın bir hayvan olduğunu öne sürerken insanlarla hayvanlar arasında bir eş statüyü ifade etmez, aksine canlılar arasındaki hayat

hakkını güce dayandırarak ve insanı diğer türler içinde en güçlü ve dolayısıyla en gelişmiş ve en üstün hayvan sayarak tam tersi bir etki yaratır. Dolayısıyla bu sefer karşımızda üstünlüğünü Tanrı'dan alan değil, gücünden ve doğal seleksiyon sonucu bütün canlıların en üstünü konumuna erişmiş olmaktan alan yeni bir insan vardır. Nitekim bu seçilmiş tür anlayışının giderek insanlar arasında da seçilmiş ırk düşüncesine kadar gittiği ve neticede Nazizm gibi insanın kendi türüne karşı, bir kısmı sözde bilimsel amaçlarla işlenmiş korkunç kırımlara vardığı bilinmektedir.

Hayvan çalışmaları, Aydınlanma çağından günümüze kadarki süreci, insanın öteki türler gibi maddi koşullara bağlı, bedensel ihtiyaç ve arzuları olan bir varlık olarak anlaşılmasına sunduğu katkıdan dolayı olumlu bir gelişme olarak karşılar. Ama buna rağmen bütün bu çağları antroposen olarak nitelendirerek aslında insan-merkezciliğin temelinde bütün bu çağlarda değişmediğini savunur. Oysa kanaatimce modern çağa kadar insan, evrenin merkezi olarak yorumlansa da bu devirde genellikle hayvanlara karşı daha merhametli bir ilişkinin geliştirildiği söylenebilir. Öyle ki bugün bize şaşırtıcı gelse de Ortaçağ Avrupa'sında ve onun sonradan devam eden geleneği içinde hayvanların tıpkı insanlar gibi işlediklerinden hukuken sorumlu tutularak yargılandıkları görülür (Koyuncu, 2015: 86-97). Yine Batı'da insan, Tanrı'nın kendi suretinde yarattığı seçilmiş mahlûku olarak görülse bile hayvanlara merhametli davranılmasını emreden pek çok dinî nasihat görülebilir. Benzer şekilde İslamî Doğu'da da yine evrenin merkezinde insan görülse de hayvanlarla ilişkilerin belirli hukukî ve vicdanî sorumluluklar içinde yürütüldüğü bilinmektedir. Bu açıdan bütün bu uzun yüzyılların hayvan-insan ilişkileri açısından tamamen aynı imiş gibi görülmesi ve insanın maddi varlığının horlanması hayvanların varlığına karşı da bir zulüm olarak algılanmasının doğru olmadığı kanaatindeyim.

2. Zorunlu Bir Çıkma: İnsan "Eşref-i Mahlûkat" mı?

Hayvan üzerine düşünmek, sanki kaçınılmaz olarak insan üzerine düşünmeyi de gerektiriyor. Öyle ki hayvan sorusunu gündeme getiren her düşünürün onu insandan farklılıklarıyla tanımlamaya çalışması aslında hayvan sorusunun insan sorusuyla ne kadar alakalı olduğunu göstermektedir. Bu konu Batı felsefesinde çokça tartışıldığı gibi Doğu dünyasında da karşılıksız kalmamıştır. Doğu'da da Câhiz'den İhvan-ı Safa'ya ve Demir'ye kadar bu konuyu tartışan değişik filozoflarla karşılaşırız. Bu düşünürlerin metinlerinde de hayvanların İslamî varlık telakkisi içerisinde bazı ilginç çıkışlara rağmen yine insanlarla ilişkilendirilerek tartışıldığı görülür.

Hangi yönüyle olursa olsun, hayvanın tartışılması bir biçimde insanın da tartışılmasını beraberinde getirmektedir. O halde burada kültürümüzün kodlarına kadar işlemiş insanın seçilmiş bir mahlûk olduğu algısının nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durmadan bu konu sağlıklı bir biçimde tartışılmaz. Zira bu konu salt felsefi olmaktan çok hayatımızın pek çok noktasına değen temel bir sorundur. İçinde yaşadığımız İslamî Doğu düşüncesinde insanın konumu nedir? Kültürümüzün temel bir rüknü gibi tekrar ettiğimiz insanın eşref-i mahlûkat olduğu yargısı nereden kaynaklanmaktadır? Gerçekten insan ve insan olmayan canlılar arasında bir hiyerarşi var mıdır? Bütün bunları gündeme getirmeden hayvan sorusuyla yüzleşmek mümkün değildir.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'in altı suresi adını hayvanlardan almaktadır: Bakara (inek), En'am (davar), Nahl (bal arısı), Neml (karınca), Ankebut (dişi örümcek) ve Fil. En'am Suresi'nin 38. ayeti bugün şaşırtıcı gelecek biçimde bütün hayvan türlerinin tıpkı insanlar gibi birer "ümme" olduklarını söyler: "Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer ümmettirler." Kur'an'a kendi sistematik yapısı içinde baktığımızda, onun bize toplu bir kâinat telakkisi verdiğini görürüz. Bütün varlığın yaratıcısı olan Allah, yalnız insanların ve yalnız Müslümanların değil, taşların toprağın, bitkilerin, hayvanların ve insanların, özetle bütün varlıkların Rabbidir. Kur'an bunu "rabbü'l-âlemîn" diye ifade etmektedir (Karlığa, 2002: 125). Bu toplu kâinat telakkisi, aslında bütün canlı varlıkların aynı biyolojik denge içinde karşılıklı sorumluluklarla sınırlandırıldıklarını bildirmektedir. Dolayısıyla birbirlerine karşı haklar ve sorumluluklarla teçhiz edilmiş olan canlılar, birbirlerine karşı aynı yaratıcının yarattıkları oldukları inancı içerisinde davranmak durumundadırlar. Öyle ki Kur'an'ın bu toplu kâinat telakkisini açıklayan bir hadiste yerdeki yaratıklara merhamet etmeyene göktekilerin de merhamet etmeyeceği söylenerek bu sorumluluğun dinî bir vecibe olduğu hatırlatılır.

Fakat bütün bu ölçüler içerisinde ve insanı taltif eden bazı ifadelere rağmen açıkça bilmek gerekir ki "eşref-i mahlûkat" sözü Kur'an'da geçmemektedir. Dolayısıyla Kur'an insansoyuna hitap eden bir kitap olmasına rağmen insan ve öteki canlılar arasında herhangi bir hiyerarşi görmemektedir. Nitekim *Animals in the Qur'an* (Kur'an'da Hayvanlar) kitabının yazarı Sarra Tlili, Kur'an'da hayvan karşılığı olarak kullanılan "dabbe" ve "hayvan" kelimelerinin akıl sahibi olup olmamalarına bakılmaksızın ihtiyari hareket eden canlılar için ve bu manada insanlar için de kullanıldığını söylemektedir. Tlili'ye göre Kur'an, Enam 38. ayetten de anlaşılacağı üzere insanlarla hayvanlar arasındaki farklardan çok birlikteliğe vurgu yapmaktadır. Yine Kur'anî bakış açısından

insan olmayan hayvanlar, akıl sahibi insan için erişilmez olsa da karışık iletişim sistemlerine sahiptir. Nitekim Kur'an'da Hz. Süleyman'a Allah'ın kuşların dilini öğrettiği bildirilir ve yine Kur'an bilinenin aksine insan olmayan hayvanlar için iki yerde haşirden söz eder. Müfessir Kurtubî'nin bildirdiğine göre hayvanlar insanlar için bildirilmiş kurallara uymak zorunda olmamakla beraber onlar da diriltilecek ve hesap verecektirler. Bu bakımdan Tlili, Kur'an'a göre hayvanların insanlar gibi olmasa da bilinç, akıl, dil, ruh, ahlak ve sorumluluk sahibi olduklarını söyler. İnsan, sırf insan olduğu için Allah'ın en sevdiği mahlûk olduğunu sanır ve yüzeysel bir okumayla Kur'an'da geçen "tafdîl" ve "tashîr" gibi bazı ifadelerin de bunu desteklediğini düşünür. Oysa Tlili, bu kelimelerin geleneksel olarak kendilerine yüklenen anlamları nadiren ifade ettiğini söylemektedir (Tlili, 2015). Aslında Kur'an egemen modern söylemin aksine insan ve insan olmayan arasında keskin bir ayırım yapmamakta, hepsini aynı yaratıcının yarattıkları olarak görmektedir. Böylece insanın hayvanlarla ilişkisinin sadece yarar ilkesine indirgenemeyeceği de anlaşılmalıdır (Özdemir, 2003: 24).

Kur'an'da geçmeyen ama bazı rivayetlerde kullanılan "eşref-i mahlûkat" lafzının geçtiği rivayetlere baktığımızda, bu ifadenin bugün özdeşmişçesine anlaşıldığı insanla ilgili olarak nadiren kullanıldığını görürüz. Diğer pek çok rivayette "eşref-i mahlûkat" tabirinin Hz. Muhammed için, melekler için, kalem için, iman için, ilim için, ruh sahibi canlılar için, akıl sahibi canlılar için, sema ve arş için kullanıldığı görülür.¹ Dolayısıyla bu ifadenin Kur'anî bir kaynağı olmadığı açıktır.²

Öyle anlaşılıyor ki insana yüklenen yüksek değer ve onu öteki canlılar arasında bir hiyerarşinin zirvesine koyan tutum, doğrudan Kur'an'ın buyruğundan değil inananların ürettiği bir anlayıştan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan hayvanlardan farklı olarak insana bazı yetenekler verilmiş olmakla

¹ Bu konudaki rivayetleri derleyerek ulaştıran arkadaşım Dr. Abdurrahim Bilik'e teşekkür ederim.

² İnsanın yeryüzünün efendisi ve en şerefli mahlûku (eşref-i mahlûkat) olduğu biçiminde İslam ilahiyatına girmiş bu fikirlerin Tevrat kökenli, yani literatürdeki ifadesiyle İsrailiyat olması muhtemeldir. Nitekim *Kitab-ı Mukaddes*'in Tekvin bölümündeki şu ayetler doğrudan doğruya insanın yeryüzünde egemen olmasını emreder: "Ve Allah dedi; Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım; ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşlarına, ve sığırlara, ve bütün yeryüzüne, ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun. Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı, onu Allahın suretinde yarattı; onları erkek ve dişi olarak yarattı. Ve Allah onları mübarek kıldı; ve Allah onlara dedi: Semereli olun, ve çoğalın, ve yeryüzünü doldurun, ve onu tâbi kılın; ve denizin balıklarına; ve göklerin kuşlarına, ve yer üzerinde hareket eden her canlıya hâkim olun." (Kitab-ı Mukaddes, 2005: 26-28).

beraber öteki canlılara bahşedilen yeteneklerin çoğundan haberdar olamadığımız ve onların dünyasını idrak edemediğimiz için hangi vasıflarımızla onlardan üstün olduğumuzu tam olarak bilmemiz de mümkün değildir. İnsanı muhatap alan buyruklardan yola çıkarak üretilen bir üstünlük anlayışı ise insanmerkezci bir iddia olmaktan öteye gidememektedir.

Bütün bu anlayışlara rağmen İslamî varlık telakkisinin hayvanlara karşı modern anlayışla kıyaslanamayacak ölçüde eşitlikçi olduğu da inkâr edilemez. Hele temel kaynakların ortaya koyduğu anlayışın bugünkü hayvan algısından çok ileride olduğu açıktır. Nitekim günümüzde hayvan haklarıyla ilgili en erken çalışmalardan biri sayılan *Hayvan Özgürleşmesi*'nin sahibi Peter Singer da kitabının Türkçe çevirisi dolayısıyla yazdığı önsözde şöyle söyler: "Hz. Muhammed'in 'Bir hayvana iyi muamelede bulunmak bir insana iyi muamelede bulunmak gibidir; bir hayvana eziyet etmek de bir insana eziyet etmek gibidir' dediği rivayet ediliyor. Bu aydınlık görüş, hayvan özgürleşmesi fikriyle tam bir uyum içindedir." (Singer, 2018: 12).³

Elbette bütün bunlarla insan ile insan olmayan hayvanlar arasında herhangi bir fark olmadığını iddia ediyor değilim. Mutlak bir eşitlik mümkün olmadığı gibi böyle bir amaçla insan ve hayvanlar arasındaki farkları silmeye çalışmak da mümkün değildir. Fakat burada hayat hakkının kutsallığının insan dışındaki diğer canlılara da teşmil edilmesi ve onların da insan gibi değilse bile insan kadar acı duyduklarının göz önünde tutulması gerekir. Nitekim Peter Singer, kitabına bu eşitlik sorununu tartışarak başlarken bu konuya da makul bir yaklaşım getirir:

Bir grup için geçerli olan temel eşitlik ilkesinin başka bir grubu da içine alacak biçimde genişletilmesi, her iki gruba da tıpatıp aynı şekilde muamele etmemiz

³ Fakat ilginçtir ki Türkiye'de hayvan çalışmalarını ilk tanıtan eserlerden biri olan *Cogito*'nun 2002'de çıkan 32. sayısının sunuş yazısında insanmerkezçiliğin büyük dinler dışında ve onlardan önce Mezoptamya uygarlıklarında, Eski Yunan ve Roma hukukunda da görüldüğü söylendikten sonra İslam'ın bu yaklaşıma getirdiği farklılık şöyle ifade edilir: "İslam'da hayvanların cennete gidebildiği, arılara vahiy indiği doğru olsa da, insanlarla hayvanlar arasındaki temel denklem değişikliğe uğramadı -olup olacağı, sevgiyle 'tampere' edilmiş bir sahipliktir." (Bkz. *Cogito Dergisi*, 2002: 5). Derginin editörü/leri aynı sayıda hayvanları İslamî bakış açısından değerlendiren Bekir Karlığa'nın yazısı içinse şöyle bir değerlendirmede bulunurlar: "Bekir Karlığa, İslam'da hayvanlara yaklaşımın pek çok açıdan kardeşçe ve eşitlikçi olduğunu vurguluyor; ama buradaki kardeşlik, bir Osmanlı veliahdının tahta geçtiğinde kardeşlerini öldürtmesinden pek de farklı olmasa gerek." (Bkz. *Cogito Dergisi*, 2002: 7). Şu hususu ifade etmek zarureti duyuyorum. İslami nasların değil ama geleneğin insana öteki varlıkların üstünde bir konum attığı görülse de bu geleneğin tasavvufi anlayışla birleşerek hayvanlara karşı başka kültürlerde görülmeyen yüksek bir duygudaşlık ve merhametli muamele geliştirdiği de yadsınamaz. Burada insan-hayvan ilişkilerini doğru tanımlayan kelime "sahiplik" değil, karşılıklı "sorumluluk"tur.

ya da her iki gruba da tıpatıp aynı hakları tanımamız gerektiği anlamına gelmez. Bunun gerekip gerekmediği her iki grubun üyelerinin doğasına bağlıdır. Temel eşitlik ilkesi, eşit ya da özdeş muameleyi değil, eşit önemsemeyi gerekli kılar. Farklı varlıkların eşit derecede önemsinmesi, onlara farklı şekilde muamele edilmesi ve farklı haklar tanınması sonucunu doğurabilir (Singer, 2018: 48).

Benzer şekilde Derrida da insanın diğer bütün hayvanlardan farkları olduğunu söylemekte bir sorun görmez. Ona göre sorun, insan ile hayvanlar arasındaki farkı tek bir çizgiye indirgemek, insanı bütün hayvanlardan ayıran tek ve aynı bir özelliğin bulunduğunu iddia etmektir. Dahası Derrida, insan ile hayvanlar arasında uçurum denebilecek bir ayrım olduğunu, kendine insan diyen ile onun hayvan dedikleri arasında farkların olmadığını ileri sürmenin düpedüz aptallık olduğunu öne sürer (akt: Koyuncu, 2017: 40-41).

O halde buradaki temel husus, hayvanların gelişmemiş insanlar veya insanların biraz gelişmiş hayvanlar olduğu şeklinde evrimci bir yaklaşıma indirgenemez. Temel sorun, insanlar ile hayvanlar arasında ve hayvanlar ile hayvanlar arasında çok büyük farklar olmakla birlikte hayat haklarına saygı duymak ve onların da dünya üzerinde hakları bulunduğunu kabul etmekte düşümlenmektedir.

Sonuç

Hayvan sorusu son on yıllarda gelişen hayvan çalışmalarıyla bütün geçmiş zihniyeti sorgulayan bir parametre ortaya koymuş ve bütün disiplinleri bu parametreye göre yeniden değerlendirmeye kapı aralamıştır. Beşerî bilimlerin her dalını yeni baştan düşünmeye imkân sağlayan bu tür paradigmatik değişimler, aynı zamanda Batı-dışı toplumların kendi farklılıklarını idrak etmesi bakımından da bir avantaj sağlayabilir. Fakat ne yazık ki Batı-dışı toplumlar kendilerini ve tarihlerini Batı'yla özdeşleştirerek veya ancak onlarla özdeşleşebilecek kısımlarıyla gördükleri ve onların kendi geçmişlerine yönelttikleri eleştirileri de aynen kopyaladıkları için farklılıklarının idrakine varamamaktadır. Bu da bizi özgünlüklerimizin idrakinde olmayan, kendisini ancak başkasının kendisini gördüğü kadarıyla görebilen toplumlara dönüştürmektedir. Kendi "vasat" ölçümüzü kaybettiğimiz içindir ki Batı düşünüyü içinde ortaya çıkan her parametreyi kendi pratiklerimize de uygulama zorunluluğu duymaktayız. Kuşkusuz gerek ekoloji çalışmalarını ve gerek hayvan çalışmalarını son derece olumlu sonuçlar doğuran yeni parametreler olarak karşılamak gerekir. Ama bütün bu gelişmelerde ortaya çıkan gerçek şudur: Biz ölçülü olan inanç ve düşüncemizi yitirdiğimiz ve Batı düşününün geriden gelen sorgusuz takipçisi olduğumuz için kendi normlarımıza

erişemiyoruz. Bu meselelerde ve diğer pek çok konuda tabiat ve varlık anlayışımızın alternatif bir paradigma olduğunu idrak etmek ve kültürümüzün dinamiklerine dönmek en doğru çıkış yolu olarak görünmektedir. Aksi takdirde bir yönde yaşanan savrulma, bir müddet sonra ona tepki olarak doğan düşüncelerin peşinde başka bir yöndeki savrulmaya dönüşmektedir. Baskıcı geleneklere, skolastik düşüncelere karşı insanı yüceltmeye çalışırken onu büsbütün efendi haline getirerek doğaya ve insan olmayan hayvanlara karşı sınırsız bir tahakküme yönelten modernizm, bugün ona gösterilen tepkilerde de başka bir savrulmaya kapı aralayabilir. Batı düşünüşü içinde gelişen bütün tepkisel girişimleri kendi dinamikleri içinde değerlendirmek ve bu hususlarda bizim de hariç kalamadığımız zaaflarımızın idrakine vararak daha özgül çözümler bulmak esas maksat olmalıdır. Bu bakımdan hayvanlar üzerine düşünmenin bugün kendi düşünüşümüz içinde alternatif bir paradigmaya açık olduğunu ve bu alternatif paradigmanın eleştirel tutumu terk etmeden geçmiş kültürel birikimin yeniden değerlendirilmesiyle bulunabileceğini görmek gerekir.

Kaynakça

- Aristoteles. (2017). *Politika* (çev. Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Cogito Dergisi. (2002). "Hayvanlar: 'Yanlıı Kardeşlerimiz'", *Cogito: Hayvan: İmge, Simge, Gerçeklik*, 32, 5-8.
- Descartes, R. (2019). *Yöntem Üzerine Konuşma* (Çev.: Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Freud, S. (2000). *Psikanaliz Üzerine* (Çev.: Kâmuran Şipal). İstanbul: Cem Yayınları.
- Kantarcıoğlu, S. (2009). *Edebiyat Akımları: Platon'dan Derrida'ya*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Karlığa, B. (2002). "İslâm Düşüncesinde Canlı Varlık Anlayışı". *Cogito: Hayvan: İmge, Simge, Gerçeklik*. 32, 124-130.
- Kitab-ı Mukaddes*. (2005). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi.
- Koyuncu, E. (2017). "Hayvan Meselesi Bağlamında Duyumsama Yetisinin Ahlâki Yankıları". *Doğu Batı*, 82, 31-43.
- Koyuncu, E. (2015). "İktidar ve Hayvanlar: Hayvan Meselesini Foucault ile Düşünmek". *Cogito: Felsefede Hayvan Sorusu*, 80, 86-97.
- Montaigne, M. (2019). *Denemeler: II. Kitap* (Çev.: Engin Sunar). İstanbul: Say Yayınları.
- Nasr, S. H. (2019). *İnsan ve Tabiat* (Çev.: Nâbi Avcı). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özdemir, İ. (2003). "Toward an Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective". *Islam and Ecology: A Bestowed Trust*, (ed. Richard C. Foltz vd.). Cambridge: Harvard University Press. 3-37.
- Pinguet, C. (2009). *İstanbul'un Köpekleri* (Çev.: Saadet Özen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ryan, D. (2019). *Hayvan Kuramı: Eleştirel Bir Giriş* (Çev.: Ayten Alkan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Singer, P. (2018). *Hayvan Özgürleşmesi* (Çev.: Hayrullah Doğan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tlili, S. (2015). "Animals in the Qur'an - An Interview with Sarra Tlili". <https://www.lastprophet.info/animals-in-the-qur-an-an-interview-with-sarra-tlili> (24.03.2020).
- Yücefer, H. (2015). "Bir Beden Ne Yapabilir? Aristoteles'te Hayvanlar, Beden ve Ruh", *Cogito: Felsefede Hayvan Sorusu*, 80, 196-228.